

набули багатовапальні замки. Напільна сторона таких укріплень була прикрита декількома рядами валів і ровів з в'їзними проміжками між ними.

Можна зробити висновок, що з другої половини X ст. і аж до навали Батия зміцнення степового порубіжжя від вторгнення кочівників було однією з найважливіших державних завдань київських князів. Багатоешелованна система городищ уздовж водних рубежів стала найбільш вигідною в оборонному відношенні. Але за часів феодальної роздробленості Русі замки не втратили своєї ролі. Продумане фортифікаційне планування, вигідне використання навколишнього рельєфу, орієнтація оборонних функцій на відбиття атак переважаючих сил кінноти супротивника дозволили замкам протягом декількох століть залишатися незмінними оборонними центрами Київської Русі.

Посилання

1. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Город, замок, село / Б.А. Рыбаков / . – М.: «Наука», 1985. – 425 с.
2. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов / . – М.: «Наука», 2009. – 304 с.
3. Раппорт П.А. Очерки по истории военного зодчества X–XIII веков / П.А. Раппорт / . – М.: издательство АН СССР, 1956. – 228 с.
4. Воронин Н.Н. Очерки по истории русского зодчества XVI–XVII вв. / Н.Н. Воронин / . – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 129 с.
5. Носов К.С. Русские крепости и осадная техника / К.С. Носов / . – СПб.: ООО «Полигон», 2002. – 176 с.
6. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонительное зодчество / Н.П. Крадин / М.: «Искусство», 1988. – 142 с.
7. Габайдулин А.М. Фортификационный словарь / А.М. Габайдулин / . – Казань: Институт истории АН РТ, 2003. – 104 с.
8. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера / . – К.: «Наукова думка», 1987. – 204 с.
9. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII / А.В. Куза / . – М.: Христианское издательство, 1996. – 255 с.
10. Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. та ін. Основи пам'яткознавства / О.Н. Гаврилюк, С.В. Гаврилюк, В.О. Горбик [та інші]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 380 с.
11. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Феодальной Руси / В.В. Каргалов / . – М.: «Высшая школа», 1967. – 266 с.
12. Габайдулин А.М. Фортификация городищ Волжской Булгарии / А.М. Габайдулин / . – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 231 с.
13. Коробейников А.В. Историческая реконструкция по данным археологии / А.В. Коробейников / . – Ижевск: издательство ИПМ УрО РАН, 2005. – 180 с.
14. Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-бургасского населения бассейна Среднего Дона / Г.Е. Афанасьев / . – М.: Наука, 1993. – 184 с.
15. Косточкин В.В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков / В.В. Косточкин / . – М.: Издательство Академии наук, 1962. – 286 с.
16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://about-ukraine.com/index.php?text=121>.
17. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь / В.Ф. Шперк / . – М.: Типография ВИА КА им. В.В. Куйбышева, 1946. – 122 с.

Мирошниченко А.Н. В поисках универсального замка Киевской Руси

Статья посвящена древо-земляным замкам Киевской Руси в XI–XIII ст. как элементарным и универсальным оборонительным центрам государственных границ и феодальных владений. На основе разнообразных характеристик замков составлена авторская сводная таблица их классификации.

Ключевые слова: древо-земляные замки, классификация укреплений, топографические особенности, трудоемкость строительства.

Miroshnychenko O.M. In search of the universal castle of Kievan Rus

This article is devoted to wooden and earthen castles of Kievan Rus in the XI–XIII centuries. They were elementary and versatile defensive center of frontiers and feudal possessions. Based on the characteristics of various castles, author compiled a summary table of their classification.

Key words: wooden and earthen castles, fortifications classification, topographic features, the complexity of construction.

02.04.2013 р.

УДК 94 (474.51)+904:72«10/17»

I.M. Ігнатенко

ВАЛИ ЯК КОНСТРУКТИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ УКРІПЛЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ XI–XVIII СТ.

Стаття присвячена вивченню валів – дерев'яно-земляних укріплень Чернігівської фортеці. Автор дає опис конструкцій валів на основі археологічних, історичних та картографічних джерел.

Ключові слова: Чернігів, фортеця, вали, археологічні дослідження.

Для багатьох чернігівців ось уже два століття одним з улюблених місць відпочинку є «ВАЛ». Так у народі називається парк, розташований на території колишньої фортеці. Саме деяким аспектам влаштування оборонних валів і стін Чернігівської фортеці присвячена дана робота. Дослідження ґрунтується на матеріалах археологічних розкопок та картографічних джерелах.

Рештки насипів валів укріплень Чернігова були неодноразово виявлені під час археологічних розкопок: на території дитинця – у 1989 р. дослідженнями В.П. Коваленка та П.М. Гребеня, 1990–1992 рр. – І.М. Ігнатенка та П.М. Гребеня, 1996 р. – І.М. Ігнатенка, 2006–2008 рр. – А.Л. Козакова, О.Є. Черненко, Т.Г. Новик.

Спроби реконструкції укріплень Верхнього Замку на Дитинці належать автору статті [3, 61–68]. Вивченню конструкції фортечних валів доби Київської Русі іншої частини міста – окольного граду – присвячена стаття А.Л. Козакова, у якій представлена і графічна реконструкція цієї оборонної

споруди, а також стаття Т.Г. Новик і Ю.М. Ситого з реконструкцією брами у валу Третяка.

Навколо дати появи перших укріплень Чернігова досі точиться суперечка, оскільки вона напряму пов'язана із визначенням віку міста. Однак, на нашу думку, слід розділити ці проблеми. Можливо, найдавніші оборонні укріплення Чернігова не мали монументальних розмірів, і досі не виявлені археологами або не інтерпретовані у відповідній якості. Земляні вали, які подекуди збереглися, за твердженням всіх дослідників, не є первісними укріпленнями міста.

Більшість валів Чернігівської фортеці зникли за двісті років, що пройшли з моменту її ліквідації. Найкраще зберігся насип валу Верхнього Замку, оскільки він знаходиться на території парку. Розкопками 1990-1991 рр. було розкрито дві ділянки валу: одна у північно-східній частині замку (траншея 1, розкоп 3), яка дала змогу простежити напільний бік укріплення, рів та прилеглий край еспланади, друга (розкопи 1, 2) виявила внутрішню сторону валу у південно-західній частині замку. Дослідження показали, що укріплення, в основному зведені у першій половині XI ст., згодом неодноразово поправлялися та модернізувалися.

Вдалося простежити сліди засипаних землею дерев'яних клітей, що утворили вал. У супіску, з якого складалося заповнення клітей, були добре помітні сліди деревного тліну. На окремих ділянках валу на місцях перепрілих колод, з яких будувалися кліті, залишилися пустоти. В такий спосіб вдалося навіть вирахувати кількість вінців у зрубках. Так, на розкопі 1 зафіксовано 12 вінців на висоту 1,6 м; в іншому місці – 16 вінців на висоту 1,8 м; У траншеї 1 – 26 вінців на 3,4 м та 10 вінців на 1,5 м. Проміри дають діаметр пустот близько 10-15 см. Найкраще сліди від дерев'яних конструкцій простежуються у траншеї 1, що прорізала вал з напільного боку. Тут виявлено залишки чотирьох клітей. Вдалося вирахувати повні розміри двох та один промір третьої. Довжина клітей (уздовж насипу) – 4,5 м, ширина (впоперек валу) коливалась від 3 до 4,3 м. Ширина укріплень була визначена у 1992 році під час зачистки поверхні валу на ділянці, що прилягала до траншеї 1. Завдяки неглибокому залягання насипу валу давньоруського періоду (до 0,3 м), його конструкції добре фіксувались навіть при поверхневих зачистках ґрунту. Встановлено, що загальна ширина валу становила приблизно 11,5 м і складалася з трьох рядів клітей різної ширини [1, 3-8].

Особливість з'єднань конструкцій валу полягає в тому, що кліті не просто прилягають одна до одної, утворюючи внаслідок випусків міжклітевий простір - переруб, а перев'язані між собою. Кожна поздовжня колода поєднується з чотирма поперечними, по дві з кожного кінця, причому між поперечними колодами, що обмежують кліті, був переруб завширшки 0,5-1 м.

Поздовжні колоди з'єднуються з поперечними не в одну лінію, а відступаючи 0,5 м одна від одної. Таким чином, кліті по черзі то відступають на 0,5 м вглиб фортеці, то виступають у бік поля. Можливо, такий спосіб перев'язки був спричинений розміщенням укріплень на похилому схилі, що надавало стіні більшої міцності. На повороті валу переруб звужується до центру фортеці і розширюється в напільний бік. Кліті на поворотах могли мати вигляд трапецій. Перший ряд (з напільного боку) клітей мав низьку зовнішню стіну і високу (максимальна висота валу) внутрішню. Зверху він був перекладений поздовжніми колодами, що піднімалися під кутом 40-45° до горизонту.

Висота клітей на вивченій ділянці сягає 4 м, причому стіна не повторює рельєф місцевості, а йде на одній висоті, підвищуючись із Сходу на Захід по мірі того, як падає рівень материка. Над другим рядом клітей у давнину, певно, були зведені наземні оборонні споруди – стіна з майданчиком для воїнів. У третьої (внутрішньої) лінії клітей не було тилової стінки і вона мала дещо похилу форму для більш зручного підйому на фортечну стіну.

Для протидії сповзанню клітей урівнювалось укріплення напільних стін вертикально вкопаними або вбитими стовпами. Один такий стовп прилягає до колод у просторі перерубу зовнішньої стіни першого ряду клітей. Він був вбитий у культурний шар під клітьми, підіймався на всю висоту стіни; сліди другого простежені у перерубі перед другим рядом клітей. Ще два стовпи зафіксовані у верхній частині насипу перед зовнішньою стіною другого ряду клітей. У заповненні клітей валу знайдено велику кількість кісток свійських та диких тварин, уламки давньоруського керамічного посуду X – початку XI ст. Із заповнення валу походять також мармуровий кістень із залізним стрижнем та частина кістяного гребінця. Добре зберігся культурний шар, похований під насипом валу. Він має потужність до 1 м і датується керамікою, подібною до знайденої в заповненні валу, та орнаментованим кістяним гребінцем, другою половиною X – початком XI ст. Культурний шар розділений на два однакові за потужністю пласти тонким вапняним прошарком, а знаходження в шарі уламків шиферних плит та фрагменту плінфи товщиною 3 см вказує на те, що спорудження укріплень відбулося відразу після початку будівництва в Чернігові першого кам'яного храму – Спаського собору, який був закладений десь на початку 30-х років XI ст.

Початком XI ст. науковці датують і лінію валів стародавнього Дитинця. Напільна сторона цього валу була простежена розкопками у 1990 р. (траншея 2) під керівництвом П.М. Гребеня, на південний захід від будівлі колегіуму. На жаль, звіт про ці дослідження так і не був підготовлений. У ході розкопок виявлено два ряди клітей (уздовж

валу), які продовжувалися далі углиб фортеці. В середині засипаних супіском клітей знаходилися три майже неушкоджені напівсферичні глинобитні печі, які перекривали культурний шар та котловани заглиблених у материк будівель.

Під час археологічних робіт, проведених автором у 1996 р., у шурфі № 6, що був закладений поруч із траншеєю 2 (1990 р.), також було виявлено насип валу із рештками внутрішньовалових дерев'яних конструкцій. Відразу під дерном залягали шари супісків, у яких при зачищенні стала помітна смуга деревного тліну шириною 2-5 см. До глибини 1,5-1,7 м від денної поверхні ґрунт являв собою тіло валу, заповнене великою кількістю прошарків від чистого білого піску до темно-сірого гумусованого супіску з включенням уламків кругової кераміки X – поч. XI ст. У профілях та в плані помітні сліди дерев'яних конструкцій, що являли собою залишки клітей валу. Вони були укладені як уздовж насипу (орієнтовані північ-південь), так і впоперек. Фіксувалися і подвійні полоси деревного тліну, що певно утворилися в результаті засипання проміжків (перерубів) між окремими клітями. Відстань між повздовжніми рядами клітей дорівнювала 0,4-0,6 м, між поперечними – 0,36-1 м. Чергування подвійних дерев'яних конструкцій, поперечних та повздовжніх, вказує на певну систему їх перев'язки для посилення каркасу валу. Так в нижній частині тіла валу на місці напівзасипаного котловану будівлі зафіксовано сліди колод, що розташовані поперек осі валу. Вище йдуть сліди двох повздовжніх колод, що певно належали двом рядам клітей. Один із цих рядів є продовженням нижньої конструкції, інший відсунутий приблизно на 0,5 м в бік поля. Одночасно простежуються сліди подвійних поперечних колод, які з'єднуються з внутрішнім рядом повздовжніх лежнів. Таким чином, перев'язка клітей виконана так, що верхні кліті перекривають нижні як в повздовжньому, так і в поперечному напрямку. Також зафіксований нахил повздовжніх клітей в бік поля, що певно є наслідком зсуву тіла валу до рову. Нижче насипу валу в північній частині шурфу на глибині 1,3 м виявлено сліди культурного шару з залишками канавок від огорожі та краєм заглибленого у материк об'єкту. У заповненні культурного шару знайдені уламки кераміки X – першої половини XI ст., залізні предмети та точильний брусок з овруцького пірофілітового сланцю [2, 11-13].

У розкопі 1 (2008 р.), прилеглому до північно-західного фасаду колегіуму, висота давньоруського валу сягала майже 3 м. Із заповнення культурного шару під насипом валу походять: фрагмент кістяного одностороннього гребінця та уламки гончарного посуду, які датуються X – початком XI ст. [12, 8-10]. На розкопах 2005-2006 рр. у північній частині Дитинця (Будинок дворянських зібрань) добре простежена внутрішня сторона валу. Насип укріплення, судячи

із креслення, складається із клітей, які уздовж валу мають довжину 3,2-4 м і розділені перерубами шириною 1,0-1,2 м. Висота укріплення від підшви перевищує 2 м [8, 67].

У всіх випадках вал Дитинця XI ст. стоїть на місці більш ранньої житлової забудови. Слідів більш ранніх укріплень або їхньої еспланади по лінії цього валу не виявлено.

До наступного етапу реконструкції валів Чернігова слід віднести «малі кліті», виявлені на Верхньому Замку. Розкопки показали, що поверх тильного схилу валу XI ст. були влаштовані дерев'яні клітки розміром 1,3-1,8 x 1,4 -2,0 м. Вони орієнтовані паралельно стінам більш раннього валу. Було простежено сліди не менше п'яти рядів клітей у поперечному напрямку валу. Більша частина дерев'яних конструкцій перетворилася у тлін, однак було розчищено ділянку із досить добре збереженими залишками обгорілих дерев'яних клітей. «Малі кліті» були складені із тонких, 12-18 см в діаметрі, колод. Простежити характер їх поєднання внаслідок недостатньо доброї збереженості не вдалось, але можна припустити, що колоди були складені в обло чи в ряз із випуском. Верхня площина конструкції із малих клітей має ухил до центру замку, так що вершину найближчої до поля кліті і низ найдалшої по висоті розділяє більше ніж два метри, водночас висота самої конструкції не перевищує 1,8 м. Ці кліті були засипані, головним чином, світлим сіро-жовтим супіском. У заповненні знайдено невелику кількість керамічного посуду XII ст., уламки білої, рожевої, жовтої плінфи товщиною 3,5-4 см. Повна довжина одного фрагменту цегли – 34 см. Також тут знайдений фрагмент полив'яної плитки [1, 3-8].

Наступний етап розвитку фортифікацій може бути віднесений до XV ст. Саме до цього періоду, згідно стратиграфічних спостережень та характеру знахідок, відносяться лінії стовбових ям, які підтримували якісь наземні конструкції. Одна з таких ліній проходить по гребеню валу Верхнього замку з напільного боку; на відстані 2 м углиб укріплення проходить друга лінія стовпових ям. Подібні об'єкти виявлені і на іншому розкопі. Не виключено, що вони являли собою котловани, залишені від вертикально вкопаних стовпів, у яких були вибрані пази і вставлені у горизонтальному положенні колоди (в замет). Можливо повідомлення про те, що Вітовт «зарубил... Чернігов», стосується саме цих укріплень [11, 605].

Стінові укріплення XVI-XVII ст. репрезентовані рештками тарасів, знайдених під час розкопок на Верхньому Замку. Розкопками 1991 р., які проводились у північно-східній частині Верхнього Замку, були виявлені рештки фортифікаційних конструкцій XVII-XVIII ст. Ці залишки являли собою заглиблену в насип валу давньоруського періоду обгорілу дерев'яну кліть; простежені частини

північної та східної стін споруди. Східна стіна була подвійною, наріжний та внутрішній контури стіни виконані з колод діаметром 0,12-0,18 м, причому пласкою обтесаною стороною вони були звернені у зовнішній бік конструкції, а круглою – в середину. З внутрішнього боку колоди були обмазані глиною. З'єднання колод по кутах конструкції досягалося врубкою з однобічним вирізом (зверху чи знизу). Проміжок між колодами, який складає 0,8-0,85 м, був заповнений ґрунтом, перемішаним з битою плінфою. Заповнення простору між двома рядами колод складається з трьох шарів. Від підосви до висоти 0,3 м це супісок, перемішаний з уламками перегорілих цеглин XII ст., поверх шару уздовж стіни покладено три круглі колоди. Наступний шар має товщину 0,6 м. Він також завершується прокладкою з трьох круглих колод. На цьому рівні від внутрішньої стіни конструкції в бік замку простяглась смуга тліну від поземно вкладених дощок або обаполів. Вище цього рівня простежені сліди «підпірної» стіни, яка похило спускається від наріжної здвоєної стіни в бік замку. Можливо це залишки банкету, на який піднімалися стрільці під час бою. Підосва кліті заглиблена на 2 м від сучасної денної поверхні, а сама дерев'яна конструкція збереглась на висоту 10 вінців, що складає 1,3-1,4 м.

В межах розкопу східна «двопанцирна» стіна простежена на довжину 2,15 м, однак після завершення робіт стався вивал ґрунту в південній стіні розкопу, якраз по край згаданої конструкції, що дало змогу виміряти повну довжину стіни. Розмір конструкції в напрямку північ-південь складає 3,3-3,4 м, довжина колод наближена до 1 сажня і 2 аршинів (3,55 м). Зачищення ділянки Замку, яке вдалося здійснити автору під час укладання відмостки, показало, що на північній-захід від розкопаного тарасу (будівлі 1) помітні сліди іншої горілої дерев'яної конструкції. Довжина проміжку між зрубами складає 3,6 м. Тараса була одиницею вимірювання довжини стінових прясел. Звичайна їх довжина дорівнювала 3-4 сажням, відтинки у половину цієї величини називали подекуди «півтарасами» [6, 83], тобто стіни Верхнього замку були побудовані з півтарасів.

По лінії напільного фасаду фортечної стіни в проміжках між згаданими зрубами розкопками не виявлено жодних конструкцій, які можна було б віднести до XVII-XVIII ст. Вірогідно, пустотілі чарунки фортечного муру з амбразурами для стрільців перемержалися з тарасами, що були повністю засипані ґрунтом, і не потребували конструкцій, настільки заглиблених в землю.

Згідно писемних джерел, у 1682 р. новозбудовані стіни замку були зроблені з дубового лісу «в два бревна с тарасами». Фортечна стіна між колодами мала проміжок у піваршину, який був засипаний землею [10, 89]. На двох профілях з креслення

1739 р. [9] показаний поперечний розріз стіни замку, і в обох випадках зображена подвійна стіна з круглих колод з проміжком, засипаним землею. Поверх стіни зображений вузький поміст із поперечних дощок або тонких колод. З внутрішнього боку до стіни прилягає земляний двохступчастий насип, що має ширину близько 2 сажнів і близько 1 сажня висоти, утворюючи щось на зразок банкету для стрільби поверх стіни. Висота ж «двопанцирної» дерев'яної стіни в обох випадках дорівнює 1,5 сажням, однак на профілі північного прясла замку ця стіна складена з 17 вінців зовнішнього панциру та 18 вінців внутрішнього, а на профілі західного прясла – відповідно з 13 та 12 вінців, тобто стіни будували з дубового лісу різної товщини від 27 до 18 см в перетині.

Однак із креслення абсолютно незрозумілим є спосіб поєднання поздовжніх колод стіни між собою. Подібні огорожі склалися з двовінчастих дерев'яних стін, що простягалися паралельно між собою уздовж фортечного фронту, та з поєднаних з ними поперечних стін, внаслідок чого утворювалася конструкція з глибоких кліток, які заповнювалися землею [6, 83].

Відомо, що фортечна стіна Олонця (1649 р.), яка мала ширину 1,75 сажня, була розділена поперечними стінками на відтинки 1 та 2 сажня почергово. При цьому вузькі клітини в 1 сажень шириною заповнювалися землею, а широкі залишалися пустими для влаштування «підосвеного бою». Для цього в зовнішній стіні чарунок були пробиті по дві бійниці [6, 88].

Подібне чергування в шаховому порядку зрубів, більше та менше заглиблених в землю, було простежене і під час розкопок у насипі валу XVII ст. Литовського замку міста Батурина [4, 71]. З внутрішнього боку до заповнених землею зрубів могли прилягати закриті пустотілі кліті. Серед аналогів – мури Якутської фортеці [5, 169]. Схоже, що такі елементи мала і стіна Верхнього замку, на що вказують намальовані на Абрисі з внутрішнього боку стінових прясел прямокутники, які певно зображують двері до пустотілих зрубів. Однак у плані 1739 р. помітні суттєві відмінності від описів більш раннього часу і зображення на Абрисі. Поверх стіни розміщувався бруствер (облам), зроблений з дубового бруса, який відсутній на кресленні 1739 р. Певно в період між цими фіксаціями відбулася переробка стін замку. Так у 1722 р. київський обер-комендант, бригадир Шток доповідав, що «при Черниговской (фортеці) валы едва не все обвалились», а у донесенні інженерної контори, зробленому до 1728 р., взагалі сказано, що «крепостной же вал Чернигова находится в таком разрушенном положении, что не только люди, но и скотина проходит через него». Для огляду Чернігівської фортеці був відправлений генерал-майор Дебринь. Йому ж у 1730 р. було доручено

виправлення українських фортець [7, 230]. Наразі невідомо, в чому полягали роботи по виправленню.

Справа в тому, що південно-східний кут мису, де стояв Верхній замок, найбільше страждав від зсувів ґрунту. Це можна помітити при накладанні планів фортеці на сучасну мапу Чернігова. У період між 1706 та 1739 рр. певно відбувся особливо сильний зсув. Його наслідки зафіксовані всіма подальшими кресленнями замку. На профілі південної куртини замку 1739 р. показана вже не двопанцирна стіна з горизонтальних колод, а багаторядний тин.

На плані 1739 р. уперше зображені укріплення Дитинця у вигляді фортеці бастионного фронту. В середині – другій половині XVIII ст. вали Чернігівської фортеці являли собою насип валгангу шириною від 13 до 22 м на рівні підшви та висотою 3-4,5 м. Найбільш потужними були вали виводів – бастионних укріплень, що прикривали три брами – Київську, Миколаївську та Водяну. Так ширина валгангу Київської брами складала 24 м, а висота – 7,5 м. Поверх валгангів розміщувалися земляні бруствери, які досить швидко опливали і тому часто ремонтувалися. У 1739 р. бруствери в основі мали товщину 2-3 м. Їх висота складала 0,8-1,3 м. Згодом бруствери були виправлені і отримали стрілецькі банкети. У 80-90 рр. XVIII ст. гармати вже встановлювалися не для стрільби через банк, а для них спеціально прорізалися амбразури. Це вказує на збільшення висоти брустверів фортеці.

Вали, збудовані у XI ст., пройшли випробувані часом. Вони виявилися надійним захистом для Чернігівської фортеці і під час пізніших перебудов майже не змінили свого профілю. Залишки валів є цінним джерелом інформації про історію міста і потребують охорони як пам'ятки археології.

Посилання

1. Василенко А.А., Игнатенко И.М. Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на Детинце города Чернигова. Вал /Дитадель/. – Чернигов, 1995. – 196 с.
2. Игнатенко И.М. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження на території Борисоглібського монастиря в Чернігові у 1996 р. – Чернігів, 2002. – 100 с.
3. Игнатенко И.М. Оборонні споруди XI ст. на «Верхньому Замку» в Чернігові (спроба реконструкції) // Археологічні старожитності Понесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 61-68.
4. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Литовського замку в Батурині // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми, 2007. – С.68-73.
5. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонное зодчество. – М.: Искусство. – 1988. – 190 с.
6. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. I. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. – СПб., 1858. – 316 с.
7. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт исследования инженерного дела в России после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб.: тип. Императ. Акад.Наук, 1865. – 1016 с.

8. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. –316 с.+32 с. кольор. вклейка.

9. План Черниговской крепости с облегающей ситуацией 1739 г. – РДВИА, ф. 349, оп. 43, спр. 1566, 1арк.

10. Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 88-100.

11. ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – Стб. 605.

12. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Руденок В.Я., Новик Т.Г. Звіт про археологічні дослідження біля споруди колегіуму в м. Чернігові по вул. Преображенській, 1 у 2008 році. – Чернігів, 2009. – 74 с.

Игнатенко И.М. Вали как конструктивный элемент укреплений Черниговского детинца XI-XVIII вв.

Статья посвящена изучению валов – дерево-земляных укреплений Черниговской крепости. Автор дает описание конструкций валов на основе археологических, исторических и картографических источников.

Ключевые слова: Чернигов, крепость, вали, археологические исследования.

Ihnatenko I.M. Shafts as a constructive element of Chernihiv fortress in the XI - XVIII centuries

This article is devoted to the study of banks - wood and earthen works of Chernihiv fortress. The author gives a description of the construction of banks in based on archaeological, historical and cartographic sources.

Key words: Chernihiv, fortress, shafts, archaeological research.

06.03.2013 р.

94(477):355.422«1223»

В.Г. Березинський

ТРАГІЧНИЙ АПОФЕОЗ РОЗБРАТУ ДАВНЬОРУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ (до 790-ї річниці битви на Калці)

У статті розглянуто питання початку завоювання монголами Давньої Русі. Рішуча поразка на річці Калці об'єднаного русько-половецького війська стала трагічним апофеозом роздробленості Русі.

Ключові слова: Калка, монголи, Чингісхан, Київська Русь, половці, атака, раптовий удар, розгром.

790 років тому, 1223 р., у військовій історії Київської Русі відбулася подія, що значною мірою змінила її хід. Давньоруським воїнам довелося вперше зіткнутися з монголами, народом до цієї пори ні на Русі, ні в Європі невідомим, проте таким, який через 20 років став володарем величезних земель Азії та проник углиб Європейського континенту, дійшов до кордонів Священної Римської імперії та узбережжя Адриатичного моря.

Так склалося у вітчизняній історіографії, що про воєнні події, які закінчилися для наших князів поразкою, і нині згадують лише поверхово. У роботах, присвячених цій битві, і на сьогодні багато